Міжрегіональна Академія управління персоналом
Міжнародна Кадрова Академія
Конфедерація недержавних вищих закладів освіти України
Українсько-Азербайджанський інститут
соціальних наук і самоврядування Г. А. Алієва
Духовно-просвітницький Центр імені Святих Апостолів
ГО “Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління”

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА: ФІЛОСОФСЬКІ, ТЕОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ В ІНТЕРЕСАХ ЛЮДИНИ

Матеріали науково-практичної конференції
м. Київ, МАУП, 19 травня 2016 р.

Київ
ДП “Видавничий дім “Персонал”
2016

Редакційна колегія: *М. Н. Курко* (голова), д-р юрид. наук, проф.
М. Ф. Головатий (заступник голови), д-р політ. наук, проф.
В. М. Воронін (відповідальний редактор), д-р іст. наук
І. П. Бідзюра, д-р політ. наук, проф.
М. Л. Головко, д-р іст. наук, проф.
В. І. Литвиненко, д-р. юрид. наук, доц.
Ю. О. Мєлков, д-р філос. наук
Діонісій Мартишин, прот., д-р богосл. наук
Н. Б. Отрешко, д-р соціол. наук, проф.
Є. О. Романенко, д-р наук з держ. упр., доц.
Ю. П. Сурмін, д-р соціол. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 25.05.16)

Матеріали подано в авторській редакції.
Відповідальність за зміст та орфографію матеріалів несуть автори.

Українська держава і Церква: філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини: Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, МАУП, 19 трав. 2016 р. — К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2016. — 240 с.

У пропонованому збірнику подано статті та тези учасників науково-практичної конференції, що охоплюють широку проблематику ролі Церкви у сучасній Україні та перспективи розвитку державно-церковних відносин.

Для науковців, громадсько-політичних діячів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями державно-церковних відносин.

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2016
© ДП "Видавничий дім "Персонал", 2016

ЗМІСТ

Бідзюра І. П.
Державно-церковні відносини, свобода совісті та віросповідальна політика в сучасній Україні 5

Варзарь І. М.
Очерк жизнедеятельности Петра Могилы в историологии соотношения религии, церкви и власти ренессансного времени: автореференции избранных страниц моей выстраданной книги 8

Головатий М. Ф.
Свобода совісті: релігійний та соціальний аспекти осмислення та забезпечення у житті людини 27

Гула Р. В.
Практика державно-церковних відносин між радянською владою та Руською православною церквою у 1918–1929 рр. 32

Дєгтяр О. А.
Взаємозв'язок церкви та інформаційного суспільства 35

Драгомирецька Н. М.
Соціальні проекти релігійних спільнот: світові тенденції 38

Заросило В. О.
Деякі питання організації і проведення масових релігійних заходів 42

Кальниш Ю. Г.
Перспективи розвитку державно-церковних відносин в Україні (соціальне партнерство) 46

Козюра І. В.
Церква і народна освіта на Полтавщині 49

прот. Діонісій Мартишин
Діалог Української Православної Церкви та Української держави в соціальній думці Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана) 53

Мєлков Ю. О.
Церква та держава як філософські концепти: спорідненість чи протилежність? 64

Отрешко Н. Б.
Сравнение социальных доктрин католической и православной церквей 73

Попов В. Ж.
Церква в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. 80

Романенко Є. О., Чаплай І. В.
Особливості взаємодії держави і Церкви: історія та сучасність 91

Ручка А. О.
Сучасна духовність у фокусі соціологічної аналітики 96

Сагач Г. М., Мартиненко В. Ф.
Актуальні проблеми розвитку духовно-моральної культури особистості та суспільства: діалог християнської Церкви і суспільства 104

Сурмін Ю. П.
Релігія та освіта в Україні: контури взаємодії 114

Бєльська Т. В.
Церква в умовах трансформацій глобалізованого світу 122

Ю. П. СУРМІН
д-р. соц. наук, проф., УАІСНС МАУП

РЕЛІГІЯ ТА ОСВІТА В УКРАЇНІ: КОНТУРИ ВЗАЄМОДІЇ

Проблема взаємодії релігії і освіти є дуже популярною темою наукової рефлексії, класичною проблемою досліджень соціально-політичних наук суверенної України. Їй присвячені десятки дисертаційних досліджень соціологів, богословів, юристів, педагогів, філософів, написані сотні наукових та публіцистичних статей. Цю проблему вивчали такі фахівці, як: В. Бондаренко, А. Друзенко, Ю.Кальниш, А. Кислий, Ф. Козырев, Н. Колесова І. Метлик, І. Лагодич, М. Нагорна, Н. Пархоменко та інші. У більшості досліджень розглядаються різні аспекти впровадження в Україні релігійної освіти.

На наш погляд ця проблема є більш складнішою, ніж впровадження релігійної освіти в освітню систему країни. Проблема в тому, що в сучасних умовах загострення системної кризи українського суспільства, небезпеки втрати державності, розгортання пошуків напрямків, моделей і технологій реформ криза охоплює як релігію, так і освіту. Подолання кризи суспільства та держави неможливо без подолання кризи і релігії, і освіти. Головне в тому, що вони можуть подолати кризу тільки спільно, партнерські, шляхом взаємної підтримки.

Основний прояв кризи релігії в тому, що вона поступається впливу на людину масової поп-культурі у відовіщності, техніко-технологічному оснащенні, динаміці тощо. Релігія не може ефективно забезпечити психотерапевтичну функції. Вона поступається професійним психологам та психотерапевтам. І так за усіма її функціональними призначеннями в суспільстві.

Криза освіти в тому, що вона в умовах інформаційного вибуху не може забезпечити виховання учнів та студентів, особливо моральне. Студенти зайняти переробкою значних масивів інформації, а на формування духовності, особливо норм та цінностей не вистачає часу. Тому вони нерідко у своєму розвитку залишаються на шкільному рівні, перетворюються в примітивні пристрої примітивної переробки інформації.

Тому релігія та освіта нагадують сьогодні глухого зі сліпим, коли вони можуть компенсувати недоліки один одного своїми перевагами. Релігія має значний виховній потенціал, а освіта — технології програмування та організації навчання.

Тому основною метою статті є виявлення контурів взаємодії релігії та освіти в аспекті реалізації релігійного навчання, яке виступає важливим інструментом взаємних доповнень та компенсацій.

Для досягнення цей мети необхідно розв'язати три завдання: по-перше, проаналізувати основні фактори впливу на цю взаємодію; по-друге, виявити основні проблеми впровадження релігійної освіти у життя України; по-третє, сформувати пропозиції щодо практичної реалізації цього процесу.

Взаємодія релігії та освіти у будь-якому суспільстві залежить від багатьох факторів. Найбільш важливим фактором є *етап соціально-культурного розвитку країни*.

Відомі три таких уклади: традиційний, модерний та постмодерний.

Традиційне суспільство розглядає релігію и, насамперед, церкву як інститут підтримки віри, контролю за виконанням людьми релігійних обрядів, норм релігійної етики. Релігія зберігає традиції. Освіта в традиційному суспільстві має релігійний характер. Дуже часто в таких суспільствах релігія виконує функції державної ідеології. На сучасному етапі це характерно, наприклад, для Ірану, Ізраїлю. В таких країнах складається ціла система як релігійної освіти з підготовці релігійних діячів, священників, так і релігізованої освіти, яка забезпечує релігійну складову освіти громадян. Слід підкреслити, що ми відрізняємо релігійну освіту, яка спрямовану на підготовку прихожан та священників від релігізованої освіти, яка є світською освітою з елементами релігійної освіти, котра орієнтована на задоволення релігійних запитувань тих, хто навчається. В традиційному суспільстві світська освіта охоплена релігією максимально можливо.

Суспільство модерну з його індустріальним виробництвом, ринком та високою динамікою соціальних змін розглядає релігію як гальмуючий фактор змін. Тому модерна держава відділяє релігію від освіти, школу від церкви. Сама релігія рухається за відомими трендами, що описані М. Вебером у його концепції ролі протестантської етиці у розвитку капіталізму. При переході до модерну спостерігається деяке тимчасове зростання секуляризації населення, а потім розпочинає зростати протестантсько-сектантська релігійність найбільш економічно активної частки населення. Це населення розглядає релігію як інструмент духовної складової професійного просування. Вона виступає як моральна опора у напружений професійній діяльності. Релігійне навчання священників тут має обмежений характер, відділено від світського професійного навчання. Потреби у релігійній освіті громадян як правило задовольняються за рахунок сект, громадських релігійних структур і мають просвітницький характер.

Суспільство постмодерну розглядає релігію ні як віру, а як деяку практику гри у віру. На перший план виходить красота та зовнішній блиск релігійного обряду, його відовіщність, масовість, наповненість почуттями та емоціями. А етична складова віри, яка є такою важливою на минулих етапах розвитку суспільства, відходить на другій план. Релігійна освіта отримає у суспільстві постмодерну естетичну, емоційну основу. Розвивається релігійний туризм з його псевдо паломниками, становляться масово-публічними релігійні свята. Потреба у моральній релігійній освіті мінімізується тому, що сильно "напрягає", але зростає потреба у її естетичній

складової релігійній освіті, у відповідних туристських маршрутах, святах, символах тощо.

Другим важливим фактором є *релігійний дизайн суспільства*, яка включає співвідношення віруючого та невіруючого населення, сегментацію суспільства за релігійними конфесіями. Для України цей дизайн є дуже складним. Він нараховує 89 релігійних структур. Серед них виділяється кілька основних: УПЦ-КП підтримують — 39,8 % віруючих, УПЦ-МП — 29,4 %, УГКЦ — 14,1 %, протестантизм — 2,4 % [8]. Дві, найбільш великі православні структури є конфліктними. Тому взаємодія релігії і освіти має багато проблем та складових. Не вистачає довіри між державою та парафіями конфесій. Спостерігається нерівномірність розвитку релігійних громад за територією України. Більша їх частина знаходиться на Заході та Центрі України. Що свідчить не тільки про зменшення релігійності із Заходу на Схід, але про зменшення релігійній суб'єктності при вирішенні питань релігійної освіти громадян. Тобто взаємодія між релігією і освітою буде формуватися значною мірою тільки на Заході та Центрі України чисельними конфесіями та впливовими парафіями.

Третій фактор *це релігійність населення України, яка переживає ренесанс*. За результатами дослідження М. Паращевіна (Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), $n = 2036$ респондентів, що за всіма демографічними, освітніми та регіональними ознаками репрезентують доросле населення старше 18 років, яке постійно проживає на території України): "Частка тих, кого можна називати релігійними, в середньому по країні наближається до 90 %, з помітними регіональними відмінностями, а саме поступовим зменшенням частки релігійних мірою просування із заходу країни на схід" [1]. Основною проблемою тут є різна якість релігійної віри, яка пов'язана з різною поглибленістю людей у релігійні норми та цінності.

В Україні йде природне відтворення релігійності населення. Вона вже стала масовою та домінуючою. А це, за думкою М. Лагодича висуває на перший план "соціалізацію особистості віруючого протягом усього його життя; формування і розвиток духовно-моральної культури віруючих, вплив на культуру нерелігійних людей, насамперед — їхні морально-патріотичні позиції" [2]. Тому висока, але часто поверхова релігійність населення, тяга людей до бога поєднується зі сприйняттям релігійної етики, формує таку ситуацію, коли можливо очікувати масштабне нарощування потреби у релігійній освіті.

Четвертий фактор — це *моделі державно-церковних відносин*, котрих відомо три: 1) церква відокремлена від держави і школа від церкви; 2) церква є державною і виконує функції державної установи; 3) держава і церква є партнерами, їх взаємини ґрунтуються на взаємному договорі про співпрацю. Зрозуміло, що модель державно-церковних відносин задає загальну матрицю цих відносин, детермінує як релігійну так і релігізовану світську освіту. В Україні до цих моделей складається парадоксальна ситуація коли домінує перша модель, є елементи другої моделі, але договори про взаємну співпра-

цю ще не склалися. Безсумнівне те, що головну скрипку в цьому договорі повинна грати релігійна освіта.

Щодо проблем, котрі необхідно розв'язати для впровадження та розвитку релігізованої освіти, то найбільш вагомими та складними є:

1. Проблема правового *статусу викладання релігійних дисциплін*. Як відомо, що Конституція України відокремлює церкву від держави і школу від церкви, але є реальне замовлення на релігійну освіта з боку одних батьків, та і є небажання інших батьків навчати дітей релігійним канонам. Право на навчання релігії не закріплено в Конституції України, але є в конституціях багатьох європейських країн (Італія, Іспанія, Німеччина, Польща). В 35 статті Конституції України говориться про відокремлення держави від церкви та церкви від школи, але із цієї статті випливає також право сповідувати будь-яку релігію та отримувати про неї знання. Але чіткості в української Конституції не вистачає. Тому необхідні внесення змін в Конституцію України щодо забезпечення права на релігійну освіту. Є проблема приведення українського законодавства у відповідність нормам міжнародного права.

Ця проблема значною мірою обумовлена атеїстичним радянським наслідком Конституції України. А с іншого боку в цьому питанні спостерігається деяка догматизація конституційних положень. Справа в тому, що "взагалі характер навчання релігії у західноєвропейських школах вирішальною мірою залежить від моделі державно-церковних відносин у тій чи іншій країні. Як правило, принцип нейтральності держави в її ставленні до релігії ніде в Західній Європі не означає байдужості до релігійних цінностей. І, скажімо, принцип нейтральності для публічних шкіл зовсім не означає, що такі школи мусять бути цілковито секулярними та/або повністю вилучати навчання релігії зі своїх програм. Це видно на прикладі таких країн, як Бельгія, де впроваджено принцип нейтральності, або Іспанії, де принцип нейтральності освіти при одночасній повазі до релігійних і моральних цінностей вважається фундаментальним підґрунтям усієї системи освіти" [3].

2. Суттєвою є проблема *права дитини на незалежність*. Як зарубіжні, так і вітчизняні вчені (І. Снук, Дж. Уайт, П. Гарднер, І. Каллан, Ф. Козирев та інші) стверджують, що релігія суперечить розвитку автономної раціональної особистості, що релігійне визначення людини може бути у дорослому виці. Хоча в "Загальній декларації прав людини ООН" сказано, що батьки мають право пріоритету у виборі освіти для своїх малолітніх дітей (стаття 26.2), а "Європейська конвенція" у статті 2 протоколу № 1, який став частиною законодавства України, гарантує: "Держава у виконанні нею будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань" [4]. Але факт залишається фактом. Позиція батьків щодо релігійного навчання їх дітей є дужу впливовою при прийнятті управлінських рішень щодо організації такого навчання.

3. М. Бабій звертає увагу на проблему *посилення зони міжрелігійних та міжконфесійних конфліктів, дискримінації релігійних меншин, некомпетент-*

ності вчителів, низької якості підручників [5]. Дійсно є проблема якості *викладання в державних навчальних закладах релігійно-філософських, релігієзнавчих та релігійно-оглядових дисциплін*, яке не супроводжується виконанням релігійних обрядів і має інформативний характер. М. Закович підкреслює, що "деформоване релігійне навчання та виховання не принесе користі в розвитку духовності. Вони формують у молоді недовіру до традиційних духовних цінностей українського суспільства, нетерпимість до інших релігійних вірувань, принижує її громадянську гідність" [6, с. 44]. Як свідчить досвід багатьох європейських та арабських країн релігійне деформоване навчання використалося для підготовці терористів Ісламської держави. Тому потрібен державний та громадський контроль за релігійною освітою. Вимагає ліцензування та контролю якість релігійного навчання.

4. Проблема *викладання таких релігійних ідей, що суперечать світоглядним позиціям науки*. Класичним є приклад конфлікту між двома доктринами походження людини: дарвінистської — із мавпи і релігійної — із глини. Ця проблема є дуже загостреною у цілому ряді розвинутих країн.

5. Проблема *принципів, що регулюють впровадження релігійного навчання*. Розпочинається усе з того, як розглядати релігійне навчання: як те що відповідає принципу релігійній свободи, або принципу свободи взагалі, в тому числі свободи від релігійної віри. *Принципи повинні забезпечити компроміс між державою та церквою*. Наприклад І. Лаухіна пропонує таки умови упровадження курсів з релігійним компонентом: 1) альтернативності курсів етики, християнської етики та релігійної етики; 2) запровадження кожного із зазначених курсів на принципах віротерпимості; 3) поєднання інформативної наповненості курсів з моральним вихованням; 4) спеціалізованої педагогічної освіти людей, що викладатимуть зазначені курси, та формування штату викладачів спільно з представниками від МОН, церкови і релігійних організацій; 5) гуманного ставлення до кожної дитини незалежно від її світоглядних переконань; 6) узгодження змісту курсів із поглядами батьків на моральне і духовне виховання їхніх дітей; 7) критичності, описовості, повноінформативності, об'єктивності навчальних програм; 8) заборони будь-якої катехізації чи прозелітизму [7].

6. Проблема цілісної системи релігійної освіта, яка поєднує таки види та рівні релігійної освіти: 1) недільні школи; 2) викладання релігійних дисциплін у рамках світського навчального закладу; 3) класи з релігійним навчанням; 4) професійне релігійне навчання бакалавра, магістра та доктора філософії в теології. В Україні спостерігається процес формування цілісної системи релігійної освіти На початок 2010 року в Україні нараховувалося 12633 недільні школи (серед яких майже 40 % — протестантські, 13 % — католицькі, 46 % — православні). До системи релігійної освіти України входять також 196 навчальних заклади, в яких навчається 9012 студентів денної і 8537 студентів заочної форми навчання. Сьогодні спеціальність теології проліцензована в 4 ВНЗ України: Національному університеті "Острозька академія", Приватному вищому навчальному закладі "Карпатський універ-

ситет імені Августина Волошина", Українському католицькому університеті та Європейському університеті [8].

7. Є проблема поліетнічності і поліконфесійності як перепони на шляху впровадження релігійної освіти. Аналіз світового досвіду з цей проблеми свідчить, що поліетнічність і поліконфесійність ні є абсолютними перепонами, а, скоріше, факторами пошуку нових форм цей освіти.

Таким чином, проблеми взаємодії релігії та освіти ні є неподоланними. Гармонізація взаємовідносин між державою і церквою вимагає розв'язання цих проблем. Але вини вимагають серйозної наукової рефлексії, зростання довіри між державою та релігією. Серед практичних напрямків вирішення цей проблеми є:

По-перше, не можна не погодитися з Н. Пархоменко в тому, що побудова релігійної освіти має базуватись на діалозі між державою та церквою, між освітянами та вчителями з однієї сторони, та священиками і богословами — з іншої, а завданням держави є створення та забезпечення сприятливих умов для такої співпраці [9]. Але такого системного постійного діалогу між усіма релігіями, конфесіями та державою в Україні, нажаль, не вистачає.

По-друге, необхідні значні зміни у світських навчальних закладах для прискорення процесу взаємодії світської та релігійної освіти й виховання. Не можна не погодитися в цьому плані з М. Лагодич, котрий пропонує:

- "у вузах, що займаються професійною підготовкою вчителів потрібно відкрити відділення релігійної педагогіки;
- розробити та запровадити в середній і вищій школі програм релігійного навчання, побудованих на засадах релігійної толерантності та принципах необов'язковості;
- об'єднати та координувати зусилля педагогів, богословів і релігієзнавців в області науково-методичної і дослідницької роботи;
- сприяти підвищенню кваліфікації вчителів, які займаються релігійним вихованням у школі шляхом організації семінарів, лекцій, видання методичних посібників;
- організувати колоквіуми та круглі столи з вітчизняними та закордонними фахівцями на предмет впровадження та розвитку релігійної;
- провести державне ліцензування всіх освітніх установ, створених релігійними організаціями;
- вивчити можливість створення в системі національної освіти дошкільних та загальноосвітніх закладів за релігійною ознакою (подібно до існуючих в Україні освітніх закладів етнічних меншин)" [2].

По-третє, нині в Україні розпочинається важливий процес узгодження світської та релігійної освітніх систем, котрий вимагає високої активності з боку Церкви. Найбільш важливими напрямками її активності за пропозицією А. Кислого можуть бути:

- створення освітніх навчальних закладів під опікою Церкви відкриє простір для повноцінної освітньої діяльності і цілковито зніме питан-

ня щодо дискримінації тієї чи іншої релігійної організації у процесі зближення зі світською школою;
- вдосконалення законодавчої бази з освітніх питань у державно-церковних відносинах в Україні;
- визначення способів ліцензування духовних освітніх закладів при підтримці держави, надати ініціативу Церкві у здійсненні такої роботи;
- прирівнювання богословських наукових ступенів до державних за умови виконання норм та правил, визначених компетентними органами державної влади з підготовки науковців;
- налагодження ґрунтовної психолого-педагогічній підготовки вчителів християнської етики [10].

Проведений аналіз дозволяє зробити таки висновки:

По-перше, релігійна освіта завжди відігравала та грає важливу роль у формуванні духовно-інтелектуального потенціалу української нації. На нинішньому етапі суспільного розвитку, в умовах загострення проблеми ціннісного, морально-етичного виховання громадян України особливо актуалізується необхідність створення цілісної системи релігійної освіти.

По-друге, існуюча в Україні релігійна освіта ще далека від системного оформлення, містіть багато проблем, які принципово можливо розв'язати завдяки постійному діалогу та практичної взаємодії Держави та Церкви, релігії та освіти.

По-третє, формування цілісної системи релігійної освіти в Україні можливо тільки на основі розвитку діалогу, партнерства та патронату Церкви та Держави, релігії та освіти.

Література

1. *Паращевін М.* Деякі особливості релігійності населення України [Електронний ресурс] Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/28465
2. *Лагодич М.* Релігійна освіта в Україні: сучасний стан та її перспективи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book261/3140-title3689
3. *Релігійна* освіта в Україні: проблемні питання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrosvita.at.ua/publ/religijna_osvita_v_ukrajini _problemni_pitannja/1-1-0-148
4. *Роль* релігійних цінностей у вихованні високоморальних громадян. Пропозиції щодо забезпечення права на свободу віросповідання у сфері освіти // Ін-т релігійної свободи. Центр політ. студій та аналітики / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.irs.in.ua
5. *Бабій М.* Державно-конфесійні відносини в Україні: проблемні питання практичної реалізації / М. Бабій // Релігія і церква в сучасних українських реаліях: матеріали наук.-практ. конф. Держ. комітету України у справах національностей та релігій, Української Асоціації релігієзнавців та Відділення релігієзнав-

ства ІФ НАН України. — Українське релігієзнавство. — К.: Світ Знань, 2007. — № 44. — С. 11–17.
6. *Закович М.* Про духовність і освіту // Людина і світ. — 2001. — Вересень. — С. 42–44.
7. *Лаухіна І.* Особливості впровадження релігієзнавчого компонента в школах України та Франції: порівняльний аналіз [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream /6789/1321/1/%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82pdf]
8. *Релігійна* освіта в Україні Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%
9. *Пархоменко Н.* Проблемні питання введення християнської етики в школах України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kievsvyat.kiev.ua/2009-08-16-13-20-49/293-2013-05-30-16-02-43.html
10. *Кислий А. О.* Релігійна освіта в Україні як чинник формування суспільної моралі: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філософ. наук 09.00.11 — релігієзнавство. — К., 2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://referatu.net.ua/referats/7569/170896